

Mahmud Derviş'in Şiirinde Evreler - I*

Eyup
AKŞİT**

Öz: Bu makalede, modern Arap şiirinin önemli isimlerinden Filistinli şair Mahmud Derviş'in şiirindeki aşamalar ele alınmıştır. Mahmud Derviş; kişiliği, şiirleri ve mücadelesiyle araştırılmayı hak eden bir şairdir. Ne var ki, Arap edebiyatı ve dünya edebiyatına sağladığı katkılara rağmen, ülkemizde kendisi hakkında yapılmış akademik çalışmalar yok denilecek kadar azdır. Bu makale, Derviş şiirindeki önemli aşamaları örneklerle sunarken aynı zamanda Mahmud Derviş ve şiirleri hakkında yapılacak çalışmalara bir girizgâh niteliği taşımayı hedeflemektedir. Mahmud Derviş gibi şiirleriyle Filistin davasının bayraktarlığını yapmış bir şahsiyetin edebi kişiliğinin, siyasi ve sosyolojik olaylardan bağımsız bir şekilde ele alınıp değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu nedenle Derviş'in şiirlerinde evreleri incelerken ağırlıklı olarak sosyolojik yöntem benimsenmiştir. Derviş şiirinin evreleri hakkında bazı Arap edebiyat eleştirmenleri farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Fakat bu makale, Derviş'in şiirinin aşamalarını, şairin kendi değerlendirmesi üzerinden ele almayı amaçlamıştır. Çalışmanın hacmi göz önünde tutularak, Derviş şiirlerindeki aşamalar iki ayrı makalede ele alınacaktır. Bu yazı, birinci makedir.

Anahtar Kelimeler: Mahmud Derviş, Modern Arap Şiiri, Filistin.

The Stages in Mahmoud Darwish's Poetry

Abstract: In this article, the stages of poem of Palestinian Mahmoud Darwish, who is one of the most important figures in modern Arabic poetry, are discussed. He is a poet who entitles to be investigated because of his poems and struggle. However, in spite of Mahmoud Darwish's contributions to Arabic and world literature, there are scarcely any academic studies about him. This article aims to be as an introduction for those who would study on him, besides, it illustrates important stages in his poems. It is not possible to evaluate a figure like Mahmoud Darwish, who carried the banner of action of Palestine, independent of political and sociological circumstances. Because of this, the sociological method has been adopted mainly while stages of poems of Darwish were examining. There are different views argued about poems of him by Arabic literary critics. But this article aims to discuss the stages of poems of Darwish by the way of his own consideration. Since the research has exceeded the volume of a journal article, we have decided to create it as two separate articles that this is its first part..

Keywords: Mahmoud Darwish, Modern Arabic Poetry, Palestine.

* Bu makale, yazarın "Mahmud Derviş Şiirlerinde Dini Semboller" adlı doktora tezinden üretilmiştir. Bkz. Eyup Akşit, "Mahmud Derviş Şiirlerinde Dini Semboller" (Doktora Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2016).

** Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslami Bilimler Bölümü, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. eyup.aksit@ikc.edu.tr.

Giriş:

Mahmud Derviş, 13 Mart 1941'de Filistin'in Celile Bölgesi Akka Şehri'ne bağlı البروة (el-Birva) köyünde Müslüman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir.¹ İsrail, 1948 yılında şairin doğum yeri Birva Köyü dâhil olmak üzere Filistin topraklarının büyük bir kısmını işgal eder.² İşgal ve sonrasında yaşanan siyasi çatışmanın, acı ve gözyaşlarının ilk kurbanlarından biri de Mahmud Derviş olur.

Derviş, henüz yedi yaşında iken savaş nedeniyle yurdundan Lübnan'a göç etmek zorunda kalır, bir süre sonra da kendi ülkesi Filistin'e ailesiyle birlikte kaçak yollarla geri döner.³ İsrail'in Filistin'i işgaliyle başlayan süreç, şairin hayatını ömrü boyunca etkiler. Derviş, İsrail'in baskısı nedeniyle Moskova, Kahire, Beyrut, Tunus ve Paris'te sürgünde yaşamak zorunda kalır. Derviş, Amerika'da geçirdiği açık kalp ameliyatı sonrası 9 Ağustos 2008 yılında vefat eder.

Şairin yaşam öyküsünün özeti sürgündür. Bu sürgün; hapisane, yolculuk ve hastane arasında geçen mekânsal sürgün olmakla birlikte, hayatı boyunca tanık olduğu İsrail katliamlarıyla birlikte kendi içinde yaşadığı ruhsal sürgündür. Her iki sürgünün yansımalarını, şairin hayatı ve edebi kişiliğinde görmek mümkündür.

Derviş kısa süren yaşamında yüzlerce şiir ve düzyazı kaleme almış üretken bir şairdir. Ömrünü sürgünlerde geçiren Derviş, yazmaktan hiçbir zaman vazgeçmez, Arap ve Dünya edebiyatına birçok eser hediye eder.⁴ Özellikle kendi ifadesiyle "pasaportta damgasını bulamadığı ülke"⁵ Filistin hakkında pek çok şiir ve yazı kaleme alır.

Derviş'in kaleme aldığı şiirlerini tahlil etmek için şiirin geçirdiği evrelerinin bilinmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda Derviş'in edebi hayatının evreleri hakkında bazı Arap edebiyat eleştirmenleri farklı fikirler ileri sürerler.⁶ Ancak

1 İbrahim Halil, *Mahmud Derviş Gîtâratü Filistin*, (Amman: Dâru Fadaât, 2011), 15; Recâ en-Nakkâş, *Şâ'irü'l-ardi'l-muhtelle*, (Kahire: Atlas li'n-neşr, 2011), 96; Nurullah Yılmaz, *Filistinli Şair Mahmud Derviş Hayatı-Edebi Kişiliği-Eserleri*, (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2013), 13-22.

2 William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmanç (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 296-298; Ğassân Kenafâni, *el-Edebü'l-Filistinîyyü'l-mukâvım tahte'l-ihlâl 1948-1968*, (Beyrut: Müessesetü'd-dirâsâti'l-Filistinîyye, 1968), 15-25.

3 Halil, *Mahmud Derviş*, 16; Nebil Amr, "Ecmelüne ve Evvelüne, Mahmud Derviş: Mâza nefa'lü ba'de Şeksbir? 'an Filistin ve ş-şî'r ve'l-hubbi ve'l-hayât," *el-Kermel el-Cedid*, 3-4 (2012): 8.

4 Halil, *Mahmud Derviş*, 11.

5 Mahmud Derviş, *ed-Divân, el-A'mâlü'l-ülâ*, (Beyrut: Riyâdü'r-reys lil-kütüb ve'n-neşr, 2005), I-III, III, 121.

6 Daha geniş bilgi için bkz. Muslih Abdulfettâh en-Neccâr, "Cidâriyyetü Mahmud Derviş, Dirâsa istidlâliyye fi'l-mâdmünî's-şî'ri," <https://eis.hu.edu.jo/deanshipfiles/pub102412651.pdf>. Erişim tarihi: 03 Şubat 2015.

şairin bizzat kendisinin açıkladığı dönemlere göre şiirinin aşamalarını ele almak daha doğru bir yaklaşımdır. Derviş, şiirinin aşamalarını dört mevsimle açıklar.⁷ Bu aşamalar sırasıyla şunlardır:

Birinci Aşama: Direniş Şairi

Şairin 1960 yılında ilk divanı عصافير بلا أجنحة (*Kanatsız Serçeler*)'i yayınlaması ile ilk yurt dışına çıktığı 1970'li yılları kapsayan bu dönemi kısaca ülke içindeki aşama ya da "devrimci-vatansever aşaması" olarak nitelenebilir. Derviş, edebi hayatının bu aşamasında Mütenebbî (ö. 965) gibi klasik Arap şairleri ve Nizâr Kabbânî (ö. 1998) başta olmak üzere Bedr Şâkir es-Seyyâb (ö. 1964) vb. çağdaş Arap şairlerinin etkisi altındadır. Bu dönem, Derviş'in romantizmin etkisinde vatan, toprak, asma, saban, kapı, bulut, direniş, zeytin, ana, baba, dede, aşk vb. kavramları içeren eserler verdiği basit şiir dönemidir. Bu aşamadaki şiirleri dil açısından basit olup kullandığı semboller ise çoğunlukla anlaşılır bir düzeydedir. Derviş'in bizzat kendisi bu aşamayı "ilkbahar" olarak belirtir.⁸

Derviş'in ilk şiirlerinde "ben" duygusu kendini hissettirmesine rağmen bu dönem "sanat toplum içindir" anlayışını benimsemesi sebebiyle toplumsal sorunlara daha ağırlık verir. Mahmud Derviş, gençliğinde Marksizm'i benimsediği⁹ için ilk dönem şiirlerinde toplumcu gerçekçi anlayışın izlerine sıklıkla rastlarız:

أنا من قرية عزلاء ... منسية
شوارعها بلا أسماء
وكل رجالها ... في الحقل والمحجر
يحبون الشيوعية
فهل تغضب؟¹⁰

Ben izole, unutulmuş,
Caddeleri isimsiz bir köydenim.
Onun tüm erkekleri tarla ve taş ocağında,
Seviyorlar komünizmi.
Öfkeleniyor musun?

7 Amr, "Ecmelüne," 25, 26.

8 Amr, "Ecmelüne," 25, 26.

9 Kenafânî, el-Edebü'l-Filistîniyyü'l-mukâvim, 97.

10 Derviş, *ed-Divân*, I, 83.

Bir başka şiirinde devrim özlemini dile getiren şair şöyle seslenir:

لا تقل لي:

ليتني بائع خبز في الجزائر
لأغني مع ثائري!

...

لا تقل لي:

ليتني أعمل في أسوان حملاً صغير
لأغني للصخور
يا صديقي!

لن يصب النيل في الفولغا
ولا الكونغو، ولا الأردن، في نهر الفرات!
كل نهر، وله نبع... ويجرى... وحياة!
يا صديقي!... أرضنا ليست بعاقرة
كل أرض، ولها ميلادها
كل فجر، وله موعد ثائر!¹¹

Söyleme bana:

Keşke bir ekmek satıcısı olsaydım Cezayir'de.
Şarkı söylemek için bir devrimciyle birlikte.

...

Söyleme bana:

Keşke bir küçük hammal olarak çalışsaydım Asvan'da,
Kayalara şarkı söylemek için.

Arkadaşım!

Dökülmeyecek ne Nil Nehri Volga'ya

Ne Kongo ne Ürdün Nehri Fırat'a.

Her nehrin vardır bir kaynağı... Yatağı.. Ve hayatı!

Arkadaşım! ... Verimsiz değildir toprağımız bizim,

Her toprağın vardır doğuş vakti,

Her fecrin vardır devrimci bir vakti!

Şair, ilk dönem şiirlerinde devrimci saiklerle toplumları değiştirme ve dönüştürmede şiirin önemli bir işlev göreceğine inanır. Derviş'e göre; yaşadığımız çağda devrimci şairler, peygamberlerin yaptığı gibi bir misyon üstlenebilir:

11 Derviş, *ed-Divân*, I, 52-53.

يا رفاقي الشعراء!
نحن في دنيا جديدة
مات ما فات ، فمن يكتب قصيدة
في زمان الريح والذرة
يخلق أنبياء¹²

Şair yoldaşlarım!
Yeni bir dünyadayız.
Giden gitti, kim yazarsa şiir,
Rüzgar ve atom çağında
Yaratır enbiyalar.

Dervîş, kendisi gibi Filistinli bir şair olan Fedvâ Tûkân'a atfettiği bir dizesinde şiirin İsrail zulmüne karşı direnişte bir araç olduğunu vurgular:

نحن يا أختاه، من عشرين عام
نحن لا نكتب أشعارا،
و لكننا نقاتل¹³

Ey kız kardeşim! Yirmi yıldır biz,
Şiir yazmıyoruz.
Fakat direniyor, savaşıyoruz.

Bu dönemde şiiri, toplumu devrimci bir çizgiye taşıyacak bir araç olarak gören Dervîş, bu nedenle onun halk kitlelerince anlaşılacak basitlikte olmasını önemser:

قصائدنا بلا لون
بلا طعم بلا صوت
إذا لم تحمل المصباح من بيت إلى بيت
و إن لم يفهم البسطا معانيها
فأولى أن نذريها
و نخلد نحن للصمت!¹⁴

12 Dervîş, *ed-Divân*, I, 63.

13 Dervîş, *ed-Divân*, I, 356, 357.

14 Dervîş, *ed-Divân*, I, 62, 63.

Şiirlerimiz renksiz,
Tatsız ve sessiz
Eğer taşımazsa bir evden diğerine kandil.
Eğer anlamazsa halk manasını,
En iyisi onu savuralım.
Ve biz sessizliğe bürünelim!

Derviş, bu söylemini sözde bırakmamış ve pratiğe aktarmış bir şairdir. Örneğin “Kaydet ben bir Arab’ım” dizeleriyle başlayan şiiri, kısa sürede tüm Arap dünyasında yankılanır ve halk kitleleri nezninde bir manifestoya dönüşür. Şair çocukluğundan itibaren yaşadığı “kimlik” sorununu bu şiirinde işler. Şiirin bir bölümü şöyledir:

سجل!
أنا عربي
و أعمل مع رفاق الكدح في محجر
و أطفالي ثمانية
أسل لهم رغيف الخبز
و الأثواب و الدفتر
من الصخر
و لا أتوسل الصدقات من بابك
و لا أصغر
أمام بلاط أعتابك
15 فهل تغضب؟

Kaydet!
Ben Arab’ım.
Çalışıyorum bir taş ocağında emekçi yoldaşlarla.
Çocuklarım sekiz tane,
Çekip çıkarıyorum onlara bir somun ekmeği.
Elbise ve defterlerini
Kayadan...
Dilenmiyorum sadaka kapından.
Küçük düşmüyorum,
Kapının eşliğinde.
Öfkeleniyor musun?

Dervîş'in ilk dönemki şiirlerinde öne çıkan diğer önemli bir tema ise "vatan mefhumu ve Filistin sorunu"dur. Şiirlerinde Filistin halkının direnişini işleme- niyle "Direniş Şairi"¹⁶ olarak anılan Dervîş, İsrail'in baskı ve zulmüne maruz kalan halkının yaşadıklarını şöyle tasvir eder:

وضعوا على فمهِ السلاسل
ربطوا يديه بصخرة الموتى
وقالوا أنتَ قاتل!
ثم قالوا : أنتَ لاجئ!¹⁷

Vurdular ağzına zincir
Bağladılar ellerini ölüler kayasıyla
Dediler: Sen katilsin!
Sonra dediler: Sen sığınmacısın!

Şâkir en-Nâblusî, ilk dönem şiirlerinde vatan, toprak vb. konuları çokça işleme- ni nedeniyle Mahmud Dervîş'i "مجنون التراب" (toprak delisi) olarak niteler.¹⁸

Kanaatimizce vatani Siyonistlerce işgal edilip, daha küçük yaşta doğduğu topraklardan sürgün edilen ve kendi ülkesinde bir sığınmacı statüsünde yaşayan bir şairin, şiirlerinde vatan temasının ağırlık kazanması garipsenecek bir durum değildir. Şairin mutluluk ve hüznlerini şiirlerine yansıtması, duygusal bir insan olmasının sonucudur:

آه يا جرحي المكابر
وطني ليس حقيقه
و أنا لست مسافر
إنني العاشق، والأرض حبيبته¹⁹

Ah! Gururlu yaram
Çanta değil vatanım,
Ben de yolcu değilim.
Ben âşık, vatan maşuk.

16 Kenafânî, *el-Edebü'l-Filistinîyyü'l-mukâvım*, 51; Abduh Vâzin, "Defâtir Mahmud Dervîş fi hivârin şâmil," *el-Kelime*, 21 (2008): 15.

17 Dervîş, *ed-Dîvân*, I, 20.

18 Şâkir en-Nâblusî, *Mecnûnü't-tûrâb: Dirâse fi şî'ri ve fikri Mahmud Dervîş*, (Beyrut: el-Müesese-tü'l-'arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1987), 198.

19 Dervîş, *ed-Dîvân*, I, 361.

Vatanı Filistin'i bir sevgiliye benzeten Derviş, bir başka şiirinde onun değerini ölüm sonrasında hatırlatarak şöyle ifade eder:

وأبي قال مرة:
الذي ماله وطن،
ماله في الثرى ضريح
ونهاي عن السفر²⁰

Babam dedi bir defasında:
Vatanı olmayanın,
Toprakta olmaz bir mezarı.
Ve yasakladı bana yolculuğu.

Ancak Derviş, babasının yolculuk etmemesi yönündeki nasihatini hiç yerine getiremez. Çünkü Siyonistler, şairin ülkesine el koydukları gibi onu da sürgünlere mahkûm ederler. Derviş, Siyonistlerce gasp edilen vatanı için şiiriyle direnir. Derviş, Filistin sevgisinin kendisine acı vermesine rağmen onu korumakta kararlıdır:

عيونك شوكة في القلب
توجعني .. وأعبدها
و أحميها من الريح
و أغمدها وراء الليل و الأوجاع .. أغمدها²¹

Gözlerin bir diken yüreğimde,
Acı veriyor bana... Ve tapıyorum ona ben.
Esen rüzgârdan korurum onu ben.
Geceler ve acıların arkasında saklarım onu... Saklarım onu ben.

Diğer taraftan ise, Derviş ilk şiirlerinde kendi estetik anlayışını oluşturma çabası içine girer. Bu anlayışın en bariz özelliği, doğadaki güzelliklerin sırf estetik kaygıyla değil, insan faktörüyle birlikte ele alınmasıdır. Derviş, الورد والقاموس (Gül ve Sözlük) adlı şiirinde bize bu şiir anlayışının ipuçlarını verir:

20 Derviş, *ed-Divân*, 1, 155.

21 Derviş, *ed-Divân*, 1, 87.

لا بد لي أن أرفض الورد الذي
يأتي من القاموس , أو ديوان شعر
ينبت الورد على ساعد فلاح , وفي قبضة عامل
ينبت الورد على جرح مقاتل
وعلى جبهة صخر²²

Reddetmem gerek,
Sözlük veya bir şiir divanından gelen gülü.
Bir çiftçinin kolunda ve bir işçinin elinde yeşerir gül,
Bir savaşçının yarasında,
Ve bir kayanın üzerinde yeşerir gül.

Derviş, ilk şiirlerinde çiftçi bir ailenin evladı olması hasebiyle tarım kültürüne ait buğday, zeytin, toprak, tarla, bahçe vb. temaları sıklıkla kullanır. Bilindiği gibi bir köylü için en önemli şeylerin başında buğday gelir. Derviş de bir köylü çocuğu olması nedeniyle buğdayı gülden daha çok sever:

إنَّا نَحِبُّ الوردَ،
لكنَّا نَحِبُّ القمحَ أكثرَ
و نَحِبُّ عطر الوردِ ،
لكن السنابل منه أطهر²³

Gülü severiz,
Ama buğdayı daha çok severiz.
Gülün kokusunu severiz,
Ama başaklar ondan daha temiz.

Derviş, buğday ve başaklarla sembolize ettiği köy yaşamının karşıtı olarak eğitim için gittiği şehri pek sevmez. Bunu, aşağıdaki şiirde yer alan الحزين وجهي (Hazin yüzüm) ifadesinden rahatlıkla çıkarabiliriz. Ailesinden uzakta ve onların maddi desteği olmadığı için hem okuduğu hem de geçimini çalışarak sağladığı şehir yaşamında karşılaştığı sıkıntıyı, genç Derviş şöyle dile getirir:

22 Derviş, *ed-Divân*, I, 188.

23 Derviş, *ed-Divân*, I, 49.

تصوّريني ... صرت في العشرين
و صرت كالشباب يا أمّاه
أواجه الحياه
و أحمل العبء كما الرجال يحملون
و أشتغل
في مطعم ... و أغسل الصحون
و أصنع القهوة للزبون
و أُلصق البسمات فوق وجهي الحزين
ليفرح الزبون²⁴

Düşün ki beni... Yirmi yaşındayım,
Delikanlılar gibi oldum, anacığım!
Hayatla mücadele ediyorum.
Adamlar gibi yük taşıyorum,
Çalışıyorum.
Bir lokantada... Bulaşık yıkıyorum.
Müşterilere kahve pişiriyorum.
Yapıştırıyorum tebessümler hüzünlü yüzüme,
Sevinsin diye müşteri.

Şehirde tek başına mücadele eden Derviş, köyde yaşayan ailesine özlem duyar. Bu özlemini gayet açık seçik ifade eden Derviş, içinde yaşadığı ruh halini ve manevi bir desteğe duyduğu ihtiyacı, ninesinin kendileri için yaptığı dualara atıfta bulunarak dillendirir:

فكيف حال والدي
ألم يزل كعهده ، يحب ذكر الله
و الأبناء .. و التراب .. و الزيتون؟
و كيف حال أختنا
هل كبرت .. و جاءها خطّاب؟
و كيف حال جدّي
ألم تزل كعهدها تقعد عند الباب؟
بالخير...²⁵ تدعو لنا

24 Derviş, *ed-Divân*, I, 43.

25 Derviş, *ed-Divân*, I, 44, 45.

Babam nasıl?
Hâlâ eskisi gibi Allah'ı zikretmeyi
Evlatlarını, toprağını, zeytini seviyor mu?
Kız kardeşimiz nasıl?
Büyüdü mü? Geldi mi ona dünürücü?
Ninem nasıl?
Hâlâ eskisi gibi kapıda oturuyor mu?
Bize hayır dua ederek...

Derviş, edebi hayatının ilk döneminde dramatik şiirler de yazar. O, İsrail'in yaklaşık olarak elli Filistinli köylüyü katlettiği Kefr Kâsım katliamını ele aldığı *أزهار الدم* (*Kan Çiçekleri*) adlı divanında olayı, okuyucusunun gözünde tekrar canlandırır:

وجدوا في صدره قنديلَ وردٍ .. وقمرٌ
وهو ملقى، ميتاً، فوق حجرٍ
وجدوا في جيبه بعض قروش
وجدوا علبة كبريت ، وتصريح سفرٍ
وعلى ساعده الغض نقوش .
قِيلَتْهُ أُمُّهُ ...
وبكت عاماً عليه
بعد عام ، نبت العوسج في عينيه
.واشتدَّ الظلام
عندما شبَّ أخوه
ومضى يبحث عن شغل بأسواق المدينة
حبسوه ...
لم يكن يحمل تصريح سفرٍ
إنه يحمل في الشارع صندوق عفونة
وصناديق أنحر
آه أطفال بلادي
هكذا مات القمر!²⁶

Buldular göğsünde bir gül kandili.. Ve bir ay,
Bir ay ve o uzanırken ölü olarak üzerinde taşın,
Buldular cebinde birkaç kuruş,
Buldular kibrit kutusu ve seyahat izin belgesi.

Ve körpe bileğinde nakışlar.
Öptü onu anası,
Bir yıl ağıt yaktı anası.
Bir yıl sonra diken bitti nazarlarında
Ve çöktü karanlık.
Kardeşi büyüdüğünde,
İş arar oldu şehrin pazarlarında.
Hapsettiler onu,
Seyahat izin belgesi taşımıyordu.
Caddede küflü kasalar taşır dururdu
Ve başka kasalar.
Ah! Ülkemin çocukları.
Böyle öldü ay!

1967 yılında yayımlanan عاشق من فلسطين (*Filistinli Bir Âşık*)²⁷ ve آخر الليل (*Gecenin Sonu*),²⁸ 1969'da yayınlanan العاصفير تموت في الجليل (*Serçeler Ölüyor Celile'de*)²⁹ ve حبيبي تنهض من نومها (*Sevgilim Uyanıyor Uykusundan*)³⁰ adlı divanları Filistin'i terk etmeden önce yazdığı son divanlarıdır. Bu eserleri üslup açısından farklılaşır. Nuh, haç, temmuz, yılın vb. sembolleri kullanmaya başlar.

Derviş'in Filistin'i terk ettiği 1970 yılında yayımlanan كتابة على ضوء البندقية (Tüfeğin Işığına Yazmak)³¹ ve الجسر (Köprü)³² isimli iki şiiri, üslup açısından daha çok bir hikâyeyi andırır. "Köprü" adlı şiirde Derviş, sığınmacı olarak yaşamak istemeyip ülkelerine canları uğruna geri dönmeye karar veren eski bir asker, bir baba ve bir kızın yaşadıklarını hikâye tarzında şöyle anlatır:

كانوا ثلاثة عائدون:
شيخ، و ابنته، وجندي قديم
يقفون عند الجسر...
(كان الجسر نعاسا، و كان الليل قَبَّعة
و بعد دقائق يصلون، هل في البيت ماء؟
و تحسس المفتاح ثم تلا من القرآن آية...) ³³

27 Derviş, *ed-Divân*, I, 85-172.

28 Derviş, *ed-Divân*, I, 173-214.

29 Derviş, *ed-Divân*, I, 259-322.

30 Derviş, *ed-Divân*, I, 323-378.

31 Derviş, *ed-Divân*, I, 346-355.

32 Derviş, *ed-Divân*, I, 366-370.

33 Derviş, *ed-Divân*, I, 367.

Üç kişiydi geri dönenler:
Bir ihtiyar, onun kızı ve eski bir asker,
Durdular köprüde...
Köprü, uykuda; gece, bir kalpaklı.
Dakikalar sonra varacaklar, su var mı evde?
Yaşlı, anahtarını hissetti sonra okudu Kur'an'dan bir ayet.

Bu iki şiirinde kullandığı üslup, onun şiirin yanında hikâye ve tiyatro yazımında da başarılı olacağını gösterir. Ancak Derviş'in sahip olduğu bu yetenek, edebi yaşamının sonraki aşamalarında etkisini gösterir ve şiir ile nesir hep bir diyalog halinde olur.

İkinci Aşama: Sürgün Şairi

Şairin Filistin dışına çıktığı, Arap şiirinin modernleşme sorunsalıyla ilk kez yüz yüze geldiği, şiirlerinde sürgün temasının ağırlık kazandığı ve İsrail'in Beyrut'u işgaline bizzat tanıklık ettiği dönemdir. Suikast vb. nedenlerle ölen dostları için yazdığı mersiyelere sıkça rastladığımız bu aşamada, özellikle Beyrut kuşatmasıyla Derviş'in şiirlerinde kötümserlik hâkim bir unsur haline gelir. Politik olarak Marksizmi benimsemeyi sürdürmekle birlikte Arap Milliyetçiliği şiirlerinde daha çok kendini hissettirir. Bu dönemde yazdığı şiirlerinde, şekil açısından değişimler göze çarpar.

Mısralar, önceki şiirlerine nazaran daha uzundur. Bu aşamadaki şiirlerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla semboller daha çok yer alır ve bu nedenle şiirlerinin dili biraz müphemleşir. Filistin halkının dramını ele almayı sürdürdüğü bu aşama da Derviş'e göre "İlkbahar mevsimi"dir.³⁴

Bu aşamada yayınlanan şiir divanları şunlardır: أحبك أو لا أحبك (*Seviyorum Seni veya Sevmiyorum*),³⁵ محاولة رقم ٧ (*Yedi Nolu Girişim*),³⁶ تلك صورتها و هذا إنتحار العاشق (*Bu Onun Resmi ve Bu Aşığın İntihar*),³⁷ أعراس (*Düğünler*),³⁸ حالات و فواصل (*Durumlar ve Fasılalar*),³⁹ مديح الظل العالي (*Yüksek Gölgeye Övgü*),⁴⁰ حصار لمدايح البحر (*Deniz Övgülerini Kuşatma*).⁴¹

34 Amr, "Ecmelüne," 25, 26.

35 Derviş, *ed-Divân*, II, 11-110.

36 Derviş, *ed-Divân*, II, 111-200.

37 Derviş, *ed-Divân*, II, 201-237.

38 Derviş, *ed-Divân*, II, 238-314.

39 Derviş, *ed-Divân*, II, 315-330.

40 Derviş, *ed-Divân*, II, 331-392.

41 Derviş, *ed-Divân*, II, 393-531.

Bazı Arap edebiyat eleştirmenleri bu dönemi, Derviş'in Mısır'da 1972 yılında yazdığı *سرحان يشرب القهوة في الكافتيريا* (Serhan Kahveyi Kafeteryada İçer)⁴² adlı şiirinden hareketle "Serhâniyye" olarak adlandırırlar.⁴³

Kanaatimizce bu şiir, Derviş'i Modern Arap şiirinin öncülerinden biri haline getirir. Derviş, şiirlerindeki değişim ve gelişmeyi gerek semboller gerekse ifade zenginliği açısından bu şiiriyle sağlar. Bu uzun şiirinde Derviş, 1968 yılında Amerikalı senatör ve başkan adayı Robert Kennedy'i öldürmekle suçlanan Filistin asıllı Serhan Bişâra Serhan⁴⁴ adlı gencin yaşadıklarını betimler.

Şiirine "Serhan" ismini vermesinin temel nedeni budur. Şair, "Serhan" imgesiyle aslında Filistin halkının dramını gözler önüne serer. Şiirin bir kısmı şöyledir:

وماذا حدث؟

أنت لا تعرف اليوم، لا لون، لا صوت، لا طعم
لا شكل . . . يولد سرحان، يكبر سرحان، يشرب
خمراً ويسكر . يرسم قاتله ويمزق صورته . ثم يقتله
حين يأخذ شكلاً أخيراً
ويرتاح سرحان
سرحان ! هل أنت قاتل؟⁴⁵

Ne oldu?

Sen bilmiyorsun bu gün, ne rengi ne sesi,

Ne tadı ne şekli...

Serhan doğuyor, büyüyor Serhan.

İçiyor içki ve sarhoş oluyor.

Katilini resimlere aktarıyor, parçalıyor onun resmini.

Öldürüyor onu son şeklini alınca,

Serhan rahatlıyor.

Serhan! Sen katil misin?

42 Derviş, *ed-Divân*, II, 95-110.

43 'Ummeyş el-'Arabî, *Mahmud Derviş Haymetü's-şi'ri'l-'Arabî*, (Cezayir: Alfa lil-vesâik, 2014), 46.

44 Es'ad Ebû Hâlîl, "Serhân Bişâra Serhân: Evvelü filistinî fi Amirikâ," erişim 10 Ekim 2015, https://www.al-akhbar.com/sites/default/files/pdfs/20160528/p10_20160528.pdf.

45 Derviş, *ed-Divân*, II, 97, 98.

Derviş, şiirine "Ne oldu?" sorusuyla başlar ve bununla vatani Filistin'in Siyonistlerce işgal edilmesi sonrası halkının yaşadığı dramı hatırlatır. İşgal sonrası artık Filistinli görme, işitme, tat alma vb. temel insani özellikleri bile unuttur.

Böyle bir ortamda dünyaya gelen Serhan, meyve suyu yerine içki içer ve sarhoş olur. Yani her Filistinli gibi Serhan da zorluklar içinde doğar ve büyür. Derviş, Serhan'ın diğer özellikleri ve polis sorgusu sırasında yaşadıklarını ise şöyle tasvir eder:

و سرحان يكذب حين يقول رضعت حليبك
سرحان من نسل تذكرة، وترى بمطبخ باخرة لم تلامس
مياهلك،
ما اسمك؟
نسيت
وما اسم أبيك؟
نسيت
وأأمك؟
نسيت
وهل نمت ليلة أمس؟
لقد نمت دهرأ
حلمت؟
كثيرا
بماذا؟ بأشياء لم أرها في حياتي^{٤٦}

Serhan yalan söylüyor: "Senin sütünden emdim" dediği zaman.

Serhan bilet neslinden, yetişti mutfağında

Senin sularına uğramayan vapurun.

Adın ne?

Unuttum.

Babanın adı?

Unuttum.

Annen?

Unuttum.

Uyudun mu dün gece?

Uzun süre uyudum.

Rüya gördün mü?

Çok.

Ne gördün?

Hayatımda görmediğim şeyler.

Derviş'in Serhan'ı "bilet nesli" olarak nitelemesi, Filistinlilerin vatanlarının işgali sonrası maruz kaldıkları göç olgusuna güçlü bir telmihtir.

Derviş'in şiirlerinde bu aşamadan itibaren sürgün, sığınmacı vb. kavramlar daha belirgin hale gelir. Serhan, yukarıdaki mısralarda genel olarak Filistin'i sembolize eder. Bu halk, Serhan'ın şahsında kendi babası ve annesinin adını unutmuştur. Yani geçmişe dair belleğini yitirmiştir.

Şair, halkının göç vb. nedenlerle kültürel olarak yok oluşla karşı karşıya kaldığının farkındadır. Bu nedenle onlara geçmişte yaşanmış dini ve tarihi olayları hatırlatarak direnmeyi sürdürmelerini salık verir. Derviş, aşağıdaki mısralarda Hz. Hacer'in oğlu İsmail ile birlikte çeşitli zorluklara göğüs gerdiği hicretin, devam ettiğini çarpıcı bir şekilde ifade eder.

Kanaatimizce şair, ساحل المتوسط (orta sahil) ile Akdeniz'e kıyısı bulunan Arap ülkelerini kastetmektedir. Dolayısıyla şairin bir kılıç gibi kınından çıkardığı şehitlerin kabirleri ile Lübnan, Filistin, Suriye, Mısır vb. Arap ülkeleridir. Şair, niçin bu ikisini çekip çıkarmaktadır?

Savaşçı, kılıcı kınından düşmanı ile savaşmak için çıkardığı gibi Derviş de "kabirleri ve Akdeniz sahili"ni düşmanlarına karşı direnmek için çekip çıkarmaktadır. Devam eden hicrette acı çeken ve şehitleri kaburgasında barındıran şair, şöyle seslenir:

وأولُ دمعةٍ في الأرض كانت دمعةً عربية
هل تذكرون دموع هاجر - أول امرأةٍ بكّت في
هجرة لا تنتهي ؟
يا هاجرُ , احتفلي بمحرتي الجديدة من ضلوع القبر
حتى الكون أهُض
يسكن الشهداء أضلاعي الطليقة
ثم أمتشق القبور و ساحل المتوسط
احتفلي بمحرتي الجديدة.⁴⁷

Bir Arap gözyaşıydı yeryüzünde ilk gözyaşı.
Hatırlıyor musunuz?
Sonu gelmeyen hicrette ağlayan ilk kadın Hacer'in gözyaşlarını.
Hacer! Yeni hicretimi kutla. Kabirden,
Kainâta doğru kalkıyorum.
İkamet ediyor şehitler, hür kaburgalarımda.
Çekip çıkarıyorum kabirleri ve Akdeniz sahilini.
Hacer! Kutla yeni hicretimi.

Bir başka şiirinde ise Filistin halkına, Yahudilerin yaşadığı Babil sürgününü⁴⁸ hatırlatarak moral verir ve nasıl Yahudiler Babil'den geri dönmüşse onların da bir gün ülkelerine geri döneceğini şöyle tasvir eder:

يا أطفال بابل
يا مواليد السلاسل
ستعودون إلى القدس قريبا
و قريبا تكبرون
و قريبا تحصدون القمح من ذاكرة الماضي
قريبا يصبح الدمع سنابل
آه، يا أطفال بابل
ستعودون إلى القدس قريبا
و قريبا تكبرون.
و قريبا
و قريبا
و قريبا.
هَلْلُويَا
هَلْلُويَا!⁴⁹

Ey Babil'in çocukları!
Ey tutsak doğanlar!
Yakında Kudüs'e döneceksiniz.
Yakında büyüyeceksiniz.

48 Babil Sürgünü hakkında daha geniş bilgi için bkz. Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman (İstanbul: Pozitif Yayınları, ty.), 97-109.

49 Derviş, *ed-Dîvân*, II, 46.

Yakında geçmişin hafızasından buğdayı hasat edeceksiniz.

Yakında gözyaşı başak olur.

Ey Babil'in çocukları!

Yakında Kudüs'e döneceksiniz.

Yakında büyüyeceksiniz.

Yakında, çok yakında.

Haleluya,⁵⁰ Haleluya!

Yukarıda bir kısmını verdiğimiz şiirinden anlaşıldığı üzere Derviş, bu dönemde dini sembolleri önceki döneme nazaran daha fazla kullanmaya başlar.

Bu dönemde Derviş'in yazdığı şiirlerden dikkat çeken bir diğer şiiri ise أحمد الزعتر (Ahmed ez-Za'tar)⁵¹ adlı destansı şiirdir. Şiir, Lübnan iç savaşı sırasında Filistinli sığınmacıların yaşadığı تل الزعتر (Za'tar Tepesi) kampında İsrail'in desteklediği Marûnî militanları ve Suriye gizli servisinin yaklaşık 3000 Filistinli'yi öldürdüğü katliamı⁵² konu edinir.

Bu elîm olay, 1976 yılı Ağustos ayında gerçekleşir. Derviş, katliamın hemen ardından yazdığı şiirinde "Ahmed ez-Za'tar" ile her türlü zorluğa direnen Filistin halkını sembolize eder. Derviş, şiirde bazen kahramanına "Arap Ahmed" diye seslenir:

كان المخيم جسم أحمد
كانت دمشق جفون أحمد
كان الحجاز ظلال أحمد
صار الحصارُ مرورَ أحمدَ فوق أفئدة الملايين الأسيرة
صار الحصارُ هُجُومَ أحمد
والبحر طلقته الأخيرة!
يا أحمد العربي... قاوم!
... لا وقت للمنفي وأغنييتي⁵³

50 Haleluya, İbranice "Rabb'e övgüler sunun" anlamına gelen bir söz. Daha geniş bilgi için bkz. *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2006), Vahiy Kitabı, 19/1.

51 Derviş, *ed-Divân*, II, 257-273.

52 Muhammed Surûr Zeyne'l-âbidin, *Me'sâtû'l-muhayyamâti'l-filistiniyye fi Lubnân*, (Londra: Dârü'l-câbiya, ty.), 55.

53 Derviş, *ed-Divân*, II, 268.

Kamp, Ahmed'in cesedi.
Şam, Ahmed'in göz kapağı.
Hicaz, Ahmed'in gölgesiydi.
Oldu abluka geçişi, Ahmed'in milyonlarca esir gönül üzerinden
Oldu abluka Ahmed'in hücumu,
Deniz, son mermisi.
Arap Ahmed! Diren...
Vakit yok, sürgün ve şarkıma.

Şair, aynı şiirin bir başka yerinde ise تل الزعتر (Za'tar Tepesi) kampında Filistinliler'in katliamına sessiz kalarak bir nevi destek olan Arapları eleştirir. Derviş, "Baradâ" ile Suriye'yi, "Nil" ile Mısır'ı ve "Başkentler" ile diğer Arap ülkelerine telmihte bulunur. Arap ülkelerinin hepsi şaire göre, bir Kur'an ayetinde zikredilen⁵⁴ faydasız bir köpük gibidir:

و أعدّ أضلاعي فيهرب من يدي بردى
و تتركني ضفاف النيل مبتعدا
و أبحث عن حدود أصابعي
فأرى العواصم كلها زبدا...⁵⁵

Kaburga kemiklerimi sayarken kaçıyor elimden Baradâ Nehri,
Ve terk ediyor beni, Nil kıyısı uzaklaşarak.
Arıyorum parmaklarımın ucunu,
Görüyorum başkentlerin hepsi bir kabaran köpük.

Bu dönemde yazdığı şiirlerde gözlemlediğimiz diğer bir estetik değişim ise şairin üslubunda renklerin öne çıkmaya başlamasıdır. Derviş şiirlerinde renkler oldukça dikkat çeker. Örneğin "mavi renk," onun romantik duygularının dışavurumunu ifade eder.⁵⁶

Tabiatta yaygın olarak gördüğümüz "yeşil renk" ise, Derviş şiirlerinde bitki ve ağaçların sembolü olmasının yanında ümidin, iyiliğin, canlılığın ve ebediliğin sembolüdür. نشيد إلى الأخضر (Yeşile Bir Marş) isimli şiirinde yeşil kelimesini defalarca tekrar eder.⁵⁷

54 Daha geniş bilgi için bkz. Ra'd Süresi, 13/17.

55 Derviş, *ed-Divân*, II, 262, 263.

56 Derviş, *ed-Divân*, II, 184-186, 300.

57 Derviş, *ed-Divân*, II, 300.

Kanaatimizce şairin bazı şiirlerinde yeşil renk, bazen büyük hayranlık duyduğu Mısırlı lider Cemal Abdunnâsır (ö. 1970)'ü sembolize eder. Çünkü Nâsır, 1967 İsrail yenilgisine rağmen bazı Arap sosyalistlerce Arap Dünyası'nın kurtuluş ümidini temsil eder.⁵⁸ Örneğin Derviş'in الرجل ذو الظل الأخضر (Yeşil Gölge Adam) adlı şiirinde bunu açıkça görürüz:

الرجل ذو الظل الأخضر
(في ذكرى جمال عبد الناصر)
نَعِيشُ مَعَكَ
نَسِيرُ مَعَكَ
بِجُوعِ مَعَكَ
وَحِينَ تَمُوتُ
نُحَاوِلُ أَلَّا نَمُوتَ مَعَكَ!⁵⁹

Yeşil Gölge Adam:
(Cemal Abdunnâsır'ın Anısına)
Yaşarız seninle,
Yürürüz seninle,
Aç kalırız seninle.
Ve ölünce sen,
Ölmemeye çalışırız seninle!

وَلَسْتَ نَبِيًّا،
وَلَكِنْ ظَلَمْتَ أَخْضَرَ
أَتَذَكُرُ؟
كَيْفَ جَعَلْتَ مَلَامِحَ وَجْهِهِ
وَكَيْفَ جَعَلْتَ جَبِينِي
وَكَيْفَ جَعَلْتَ اغْتِرَابِي وَمَوْتِي
أَخْضَرَ
أَخْضَرَ
أَخْضَرَ...

58 Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 335, 336.

59 Derviş, *ed-Divân*, I, 374-378.

Bir nebi değilsin,
Ancak gölgen yeşil.
Hatırlıyor musun?
Nasıl yaptığını, çehremi,
Alnımı,
Gurbetimi, ölümümü,
Yeşil,
Yeşil,
Yeşil...

Renklerin Derviş şiirlerinde belirgin bir şekilde göze çarpmasının kanaatimizce en önemli nedeni, onun çocuk yaşlarında resme olan tutkusudur. Aslında şair, çocukken resme merak duyar. Ancak babasının resim için gerekli malzemeleri satın alacak maddi gücü olmadığı için şiire yönelir.⁶⁰

Edebi hayatının ikinci evresinde şiirleriyle olduğu gibi düzyazılarıyla da çağdaş Arap edebiyatına özellikle Filistin edebiyatına önemli katkılar sunar. Şair, düzyazı olarak kaleme aldığı ve 1973 yılında yayımlanan *يوميات الحزن العادي* (*Normal Hüzün Günlükleri*)⁶¹ adlı eserinde Filistin edebiyatında bir ilki gerçekleştirir. Derviş bu eserinde, hayali 2. tekil şahıs (sen) üslubunu çokça kullanır ve bununla kendisine hitap eder. Yani şair, hem mesaj ileten hem de mesaj iletilen kişi konumundadır. Derviş hakkında önemli çalışmaları bulunan Âdil el-Ustâ'ya göre, Derviş'in düzyazılarında bu üsluba yönelmesinin temel nedeni, şairin, derin bir yalnızlık duygusuna kapılmasıdır.⁶² Kanaatimizce Derviş'in bu tür yalnızlık hissine kapılmasında en önemli etken: yaşadığı siyasi olaylardır.

Özellikle Lübnan iç savaşı, İsrail'in Beyrut'u işgal etmesi ve bu iki olayın akabinde Filistinli yöneticilerin Lübnan'dan çıkarılması Derviş'i hem psikolojik hem de sanatsal açıdan olumsuz etkiler. Derviş, bir röportajında bu durumu şöyle izah eder:

"Beyrut'ta 1972-82 yılları arasında on yıl geçirdim. Bu kente karşı duyduğum bağlılığın, sevdanın gerçek nedenlerini pek izah edemiyorum..."

60 en-Nakkâş, Şâ'irü'l-ardî'l-muhtelle, 104.

61 Mahmud Derviş, *el-A'mâlü'l-kâmile*, (Londra: Dâru's-sekâfe, ty.), I-III, III, 217-417.

62 Âdil el-Ustâ, "Fî Hadrati'l-giyâbi!", <http://www.darwishfoundation.org/printnews.php?id=1051>.
Erişim tarihi: 21 Ocak 2015.

O dönemde Beyrut, birbiriyle çatışma içinde, ama bir arada yaşayan birçok edebi, entelektüel ve siyasal akımları içinde barındırıyordu. Bunların bir laboratuvarıydı. Çok canlı ve dinamik, renkli bir kentti.

Maalesef, ben oraya yerleştikten bir süre sonra 'iç savaş' patladı. Bu durum beni hem kişisel, hem de sanatsal olarak olumsuz etkiledi. Kan, bitmeyen yıkımlar ve gözyaşları, ardi arkası kesilmeyen bombalamalar, birçok dostun kaybı, sevgisizlik, nefret, kuşku, çaresizlik... Şiirimdeki evrimi duraksamaya uğrattı, bloke etti."⁶³

Başta Arafat olmak üzere Filistin Kurtuluş Örgütü yönetici kadrolarının Lübnan'dan sürülmesi sonrasında Derviş, kısa bir süre daha Beyrut'ta kalır. Ancak şair, Sabra ve Şatilla katliamının ardından orada daha fazla kalamaz ve Tunus'a gider. Tunus, Kıbrıs ve Paris arasında gidip gelen Derviş'in Beyrut'ta sekteye uğrayan edebi hayatı, Paris'e yerleşmesiyle yeni bir evreye girer. Derviş'in, şiirlerindeki bu yeni aşamayı yansıtan Paris tecrübesi ve ardından dönüş yaptığı Ramallah'ta devam eden edebi hayatını diğer makalemizde ele alacağız.

Sonuç

Derviş'in ilk dönem şiirlerinde toplumcu gerçekçi anlayışın izlerini sıklıkla rastlarız. Bu dönemde Derviş, şiiri, toplumu devrimci bir çizgiye taşıyacak bir vasıta olarak görür ve bu nedenle şiirlerinde dili ve sembolleri halkın anlayacağı basit bir tarzda kullanır. Derviş'in ilk dönemki şiirlerinde öne çıkan önemli bir tema ise "vatan mefhumu ve Filistin sorunu"dur. Şiirlerinde Filistin halkının direnişini işlemesi nedeniyle Derviş, "Direniş Şairi" olarak anılır.

Derviş'in şiirlerinde, kısa süre ikâmet ettiği Sovyetler Birliği, sonrasında gittiği Mısır ve Beyrut yıllarında şekil açısından değişimler göze çarpar. Şiirleri önceki döneme göre daha uzundur. Şiirlerinde sürgün temasının ağırlık kazandığı ve en önemlisi suikast vb. nedenlerle ölen arkadaşları için yazdığı mersiyelere sıkça rastladığımız bu dönemde, özellikle İsrail'in Beyrut kuşatması sonrası kötümserlik baskın bir unsurdur. Politik olarak Marksizm'i benimsemeyi sürdürmekle birlikte, Arap milliyetçiliği şiirlerinde daha çok kendini hissettirir. Bu dönem şiirlerinde birinci döneme nazaran kullandığı dil biraz müphemleşir.

63 Selahattin Yıldırım, "Mahmud Derviş (3)- Mahmud Derviş'le Bir Söyleşi Gibi", <http://syildirim-salah.blogspot.com.tr/2009/12/mahmud-dervis-3-mahmud-dervisle-bir.html>. Erişim tarihi: 22 Ocak 2016.

Kaynakça

Akşit, Eyup, "Mahmud Derviş Şiirlerinde Dini Semboller." Doktora Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2016.

Amr, Nebîl, "Ecmelüne ve Evvelüne, Mahmud Derviş: Mâza nefa'lü ba'de Şeksbir? 'an Filistin ve ş-şî'r ve'l-hubbi ve'l-hayât." *el-Kermel el-Cedîd*, 3-4 (2012): 7-51.

el-'Arabî, 'Ummeyş, *Mahmud Derviş Haymetü's-şî'ri'l-'Arabî*. Cezayir: Alfa lil-vesâik, 2014.

Aydın, Mahmut, "Hıristiyanlık." *Yaşayan Dünya Dinleri* içinde, ed. Şinasi Gündüz, 77-102. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

Demirci, Mehmet, "Ölümdeki Hayat (Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm)." *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4 (2000): 9-16.

Derviş, Mahmud, *Mahmud Derviş*, "Âbirün fi kelâm 'âbir." Erişim 25 Ocak 2016. <http://www.adab.com/module.php?name=Sh3er&doWhat=shqas&qid=69470>.

_____, *el-A'mâlül-Kâmile*. Londra: Dâru's-sekâfe, ty., I-III.

_____, *ed-Dîvân, el-A'mâlül-ûlâ*. Beyrut: Riyâdü'r-reys lil-kütüb ve'n-neşr, 2005, I-III.

_____, *Lâ urîdü li hâzihi'l-kasîde en tentehî*. Beyrut: Riyâdü'r-reys lil-kütüb ve'n-neşr, 2009.

Ebû Hâilil, Es'ad, "Serhân Bişâra Serhân: Evvelü filistinî fi Amîrikâ." Erişim 10 Ekim 2015.

https://www.al-akhbar.com/sites/default/files/pdfs/20160528/p10_20160528.pdf.

Ebû Hamîde, Muhammed Salâh Zekî, *El-Hitâbü's-şî'riyyü'sinde Mahmud Derviş*. Gazze: Matba'atü'l-mikdâd, 2000.

Grudem, Wayne, *Hıristiyan İlahiyatı Hıristiyan İnancının Temel Öğretileri*, çev. Levent Kınran. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2005.

Halîl, İbrahim, *Mahmud Derviş Gîtâratü Filistin*. Amman: Dâru Fadâât, 2011.

Hûrî, Cizil, "Hivârü mea' Mahmud Derviş 'anî's-siyâseti ve ş-şî'ri ve't-tecübeti'l-mevt." *Mecelle-tü'd-dirâsâti'l-Filistîniyye*, 48 (2001): 7-35.

Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman. İstanbul: Pozitif Yayınları, ty.

Kenafânî, Ğassân, *el-Edebül-Filistîniyyü'l-mukâvîm tahte'l-ihtilâl 1948-1968*. Beyrut: Müessesetü'd-dirâsâti'l-Filistîniyye, 1968.

Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2006.

en-Nakkâş, Recâ, *Şâ'irü'l-ardî'l-muhtelle*. Kahire: Atlas li'n-neşr, 2011.

en-Nâblusi, Şâkir, *Mecnûnüt-türâb: Dirâse fi şî'ri ve fikri Mahmud Derviş*. Beyrut: el-Müsesetü'l-'arabiy-ye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1987.

en-Neccâr, Muslih Abdulfettâh, "Cidâriyyetü Mahmud Derviş, Dirâsa istidlâliyye fi'l-mâdmûni's-şî'ri." <https://eis.hu.edu.jo/deanshipfiles/pub102412651.pdf>. Erişim tarihi: 03 Şubat 2015.

Şûşa, Zizî, "Esrâr cedîde 'an Derviş şâiri'l-mukâvame." <http://elbadil.com/?p=475328>. Erişim tarihi: 25 Ocak 2016.

Tural, Hüseyin, *Arap Edebiyatında Arûz*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

el-Ustâ, Âdil, "Fî Hadratî'l-giyâb!:", <http://www.darwishfoundation.org/printnews.php?id=1051>. Erişim tarihi: 21 Ocak 2015.

Vâzin, Abduh, "Defâtir Mahmud Dervîş fi hivârin şâmil." *el-Kelime*, 21 (2008): 1-68.

Yıldırım, Selahattin "Mahmud Dervîş (3)-Mahmud Dervîş'le Bir Söyleşi Gibi." Erişim 22 Ocak 2016. <http://syildirim-salah.blogspot.com.tr/2009/12/mahmud-dervis-3-mahmud-dervisle-bir.html>.

Yılmaz, Nurullah, *Filistinli Şair Mahmud Dervîş Hayatı-Edebi Kişiliği-Eserleri*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2013.

Zeyne'l-âbidin, Muhammed Surûr, *Me'sâtü'l-muhayyamâti'l-filistîniyye fi Lubnân*. Londra: Dârü'l-câbiya, t.y.